

## ВІДХОДНИЦТВО ТА ЕМІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НА НАДДНІПРЯНЩИНУ І В РОСІЮ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

МАЗУРОК О.С.

Населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, перебуваючи під гнітом іноземних держав, ніколи не поривало зв'язків з Наддніпрянською Україною. Ці взаємини давали їм силу в боротьбі проти національного і соціального гніту, наближали час возз'єднання в єдину Українську державу. У зв'язку з цим, на нашу думку, ще недостатньо вивчено питання про відходництво та еміграцію населення західноукраїнських земель на Схід в другій половині ХІХ ст. як одну з форм економічних зв'язків між цими землями.

У ґрунтовному дослідженні А. М. Шлепакова [1] йдеться про еміграцію українських селян у США і Канаду і лише побіжно згадується про відходництво із західноукраїнських земель в Російську державу. Зрештою, це й не входило в плани автора. У наукових розвідках українських істориків М. М. Кравця [2], І. А. Гриценка [3], І. Щербатюка [4] говориться переважно про відходництво населення Північної Буковини або ж розглядається лише еміграційний рух із Східної Галичини в Російську державу в 1892 році.

У нашій статті на основі документів центральних та обласних архівів України та Росії, інших матеріалів висвітлюється питання про відходництво та еміграцію населення західноукраїнських земель і в першу чергу – населення Східної Галичини на Наддніпрянщину та в Росію в другій половині ХІХ ст., вказується, що цей вид економічних зв'язків мав позитивне значення для трудящих західноукраїнських земель в їх боротьбі за своє соціальне і національне визволення.

Розвиток капіталізму на західноукраїнських землях призводив до зубожіння дрібних селянських господарств. Частина сільського населення вливалася в ряди місцевого робіт-

ничого класу, інші йшли шукати щастя за межами краю – на Американській континент, частина – в Російську державу. На заробітки йшли, як правило, безземельні і малоземельні селяни, сільськогосподарські робітники, що не мали землі і навіть власних хат, фільварочна челядь, рідше – міщани. Близькість австро-російського кордону не вимагала великих грошових витрат.

Встановити точні розміри відходництва та еміграції із західноукраїнських земель на Схід практично неможливо. Архівні джерела та інші матеріали не зберегли докладних відомостей про це, тим більше, що значна частина західноукраїнців виїжджала в Російську державу нелегально. Проте навіть ті скупи дані, які є в нашому розпорядженні, дозволяють дійти висновку про те, що відходництво здійснювалося безперервно протягом другої половини ХІХ і навіть на початку ХХ ст.

Розвиток буржуазних відносин в сільському господарстві Росії викликав попит на робочі руки. Особливо це відчувалося під час сезонних робіт. Наприклад, Бессарабський губернатор у своїх щорічних звітах зазначав, що в період жнив у губернію приходять сотні селян не тільки з Поділля, але й з Галичини [5]. Як свідчать офіційні дані, багато галицьких і буковинських плотогонів, сплавивши ліс до подільських, бессарабських та херсонських пристаней, залишалися в цих губерніях на косовицю [6]. За нашими підрахунками, лише в 1850-1856 рр. і 1864-1868 рр. в межі Поділля прибуло таких робітників понад 30 тис. чол., а на територію Бессарабії в 1851-1856 рр. – 52,2 тис. чол. [7].

Відходництву із західноукраїнських земель сприяв також швидкий розвиток цукрового виробництва на Правобережжі: у пореформенний період вихідці з Галичини брали

участь у обробці бурякових плантацій південно-західних губерній Росії. Цілі артілі заробітчан працювали також на гуральнях, лісорозробках, будівництві шляхів і т. д. Так, у 1873 році на Деражненський цукровий завод приїхало 128 галичан, підписавши контракт з власником підприємства строком на шість місяців. Однак умови праці були дуже важкими і заробітчани почали вимагати підвищення заробітної плати. Коли ж адміністрація на це не пішла – робітники покинули завод і повернулися додому [8]. Західноукраїнці працювали в цей же період на Тростянецькому цукровому заводі, інших підприємствах Правобережжя [9]. У січні 1892 року в помістя графині Преждежецької у Проскурівському повіті прийшла артіль галичан з 24 чоловік для розпилювання лісу, інші влаштувалися на тартаках у м. Рашківці Подільської губернії [10].

З архівних матеріалів довідуємося, що під час будівництва у 1869 р. приміщення Волочеської митниці підрядчик Волковський, закупаючи у Східній Галичині будівельні матеріали, наймав там гужовий транспорт і робочу силу [11]. Галицькі робітники працювали й на будівництві Києво-Брестської залізниці [12]. Отже, сезонні робітники із Східної Галичини і Північної Буковини були складовою частиною тієї резервної армії, яка постачала робочу силу сільському господарству і промисловості Наддніпрянської України.

Після закінчення сезонних робіт вихідці з західноукраїнських земель поверталися додому, щоб через кілька місяців знову поїхати на заробітки на Наддніпрянщину. У 1883 р., наприклад, через Гусатинську митницю у Східну Галичину проїхали І.Щур, Ф.Карський, Ф.Курницький, Й.Боярський з сином та багато інших – всього 26 чол., у 1885-1886 рр. – 338 чол., серед них – Є. Кисик, Л. Русин, М. Суходольський, з сім'ями – М. Казибрид, М. Савуляк [13].

Частина заробітчан не поверталася додому, а приймала російське підданство, як це зробили, наприклад, східногалицькі селяни Р. Столярчук, Т. Каришук, Я. Івасечко, Д. Бабійчук та багато інших [14]. Траплялися випадки, коли й українці Закарпаття, залишивши вбогу домівку, поселялися в Росії. Уродженець села Імстичева з Березького комітату учитель Йосип Сабов ще дома почав вивчати російську мову. Нестерпний

національний гніт та безчинства угорських чиновників змусили його в 1891 році переселитися в Росію і прийняти російське підданство. Й. Сабов жив у Києві, Москві і, нарешті, поселився в Петербурзі [15].

Переважна більшість заробітчан, які прийняли російське підданство, осідала на Волині, Поділлі, Бессарабії, Київщині. Однак з повідомлень преси видно, що деякі переселенці жили в Білорусії і навіть на Кавказі [16].

Селяни і міщани західноукраїнських земель, які виїжджали на Схід з дозволу місцевих властей, в Росії одержували офіційні документи на право проживання в тому чи іншому повіті губернії. Такі посвідчення в 1892 р. одержали, наприклад, галичани М. Беднарський та П. Петровський. З останнім жили його дружина Фекла, сини Василь, Григорій та Володимир, а також сестра Євгенія. Усі вони поселилися в Кам'янецькому повіті [17]. Як свідчать документи, серед заробітчан були люди найрізноматніших професій: ковалі, шевці, кравці, бондарі, столяри, шорники і т. д. Деякі з них займалися ремеслом, дрібною торгівлею, служили у багатих міщан, поміщиків, були пастухами, пасічниками. Хто володів професіями – поселялися, як правило, у містах. Так, у 1864 р. в м. Кам'янець приїхали ремісники Й. Свобода і А. Конєць зі Львова, І. Цюпа – із Чернівців [18].

Спілкування трудящих західноукраїнських земель з народними масами Наддніпрянщини і Росії не давали спокою урядам Австро-Угорщини і Росії. Західноукраїнським візникам дозволялося приїжджати в Росію тільки після отримання візи у російського консула у Бродах і то лише на короткий строк. Виняток становили лише ті візники, які везли машини для російських заводчиків [19]. Наприклад, у вересні 1869 р. з Будапешта на ім'я окружних судів Закарпаття прийшов циркуляр, яким заборонялися поїздки закарпатців у Росію, а в 1879 р. Міністерство внутрішніх справ Угорщини зобов'язало жупана Березького комітату не видавати для цієї мети паспортів [20].

Частий перехід заробітчанами австро-російського кордону, на думку Волинського губернатора, сприяв тому, що багато українських селян ухилялися від рекрутчини, переховуючись у Галичині. Але найгірше те, вказував він, що таке спілкування

створює сприятливі умови для проникнення в Росію “дуже небажаним для держави особам” [21]. Що ж мав на увазі губернатор? Виявляється, що селяни та мішани західноукраїнських земель, йдучи на заробітки в Російську державу, таємно проносили через кордон заборонену літературу, що друкувалася в Женеві, Лондоні, Відні [22].

Серед документів третього відділу (згодом – департаменту поліції Росії) збереглися матеріали про те, що в 1854 р. у Вільно заявили “угорці” (так називали закарпатських селян), які під виглядом дрібної торгівлі “намагалися розповсюдити предмети, що служили виразом революційного напрямку” [23]. Тут йшлося про поширення літератури антиурядового характеру.

Діяльність вихідців із західноукраїнських земель привернула до себе увагу поліції і в інших містах Росії. Так, 6 жовтня 1865 р. шеф жандармів генерал-майор Мезенцев послав спеціальне розпорядження начальнику Пермського губернського жандармського управління майору Самойлову, в якому наказував пильно стежити за “угорцями” – “чи не приховують вони під виглядом дрібної торгівлі якої-небудь антиурядової мети” і вимагав у зв’язку з цим вжити необхідних і рішучих заходів [24]. До речі, ця група у складі 10 чоловік у листопаді того ж 1865 р. була в м. Кунгур, відвідала Тагільський, Кинавський, Серебрянський та Кушвинський заводи [25].

Не виключена можливість, що власне від таких осіб одержав брошури революційно-народницького характеру “Рассказы бывшего человека”, “Сказку о четырёх братьях” та ін. селянин П. Ляшенко, що проживав недалеко від м. Богуслава Канівського повіту [26].

Заборонену літературу західноукраїнські селяни розповсюджували на території Росії і в 90-х роках XIX ст. І якщо в 60-70-х роках це були переважно пропагандистські видання революційних народників, то, можна припустити, в 90-х роках це були твори плеханівської групи “Визволення праці», а також видання Української радикальної партії Східної Галичини, яку очолювали І. Франко та М. Павлик.

У надзвичайно таємному донесенні помічника начальника Подільського губернського жандармського управління третьому відділу від 9 березня 1894 р. вказувалося:

“Одним із способів ввезення в Росію революційних видань з-за кордону практикується через посередництво мандрівних торгівців дрібним галантерейним товаром, які іменуються серед населення “угорцями”. У донесенні підкреслюється, що “угорці” насправді мало займаються торгівлею. Переходячи австро-російський кордон біля містечка Волочиська, вони разом з товаром проносили й “політичну контрабанду”, а потім “передавали ці видання особам, які їм замовляли, або їм було вказано, кому відносити” [27]. На жаль, у цих документах не вказано ні назви книг, що розповсюджувалися в Росії, ні прізвища тих, хто це робив. У відповіді департаменту поліції начальнику Подільського губернського жандармського управління від 14 травня 1894 р. лише згадувалося, що склади заборонених книг знаходяться у Львові і Коломиї, для вияснення деталей “політичної контрабанди” наказано “встановити суворий нагляд і асигнувати для цього кредит в розмірі 500 крб. у рік” [28].

І, нарешті, ще одне свідчення позитивного впливу контактів населення всіх українських земель другої половини XIX ст. У лютому 1860 р. житель Східної Галичини (Самбірський повіт) Онуфрій Топорович з сином, братом і племінником поїхав на Правобережжя для продажу заготовленого ними ялівцю, маючи дозвіл перебувати в Росії протягом двох з половиною місяців. Однак буквально через кілька тижнів російські власті їх арештували [29]. Що ж послужило причиною арешту? Рапорти Бердичівського земського справника Київському військовому, Подільському і Волинському генерал-губернатору за лютий 1860 р. та інші документи дають на це відповідь. Виявляється, Топоровичі, тогруючи ялівцем, об’їхали багато повітів Правобережної України, побували на ярмарках та базарах, ночували у селян, словом, були там, де збиралося багато народу. Вони розпитували у місцевих жителів про їх життя-буття, розповідали про становище трудящих мас західноукраїнських земель, говорили зокрема про те, що там уже давно скасована панщина, а ось, мовляв, у Росії селяни ще й досі змушені працювати на панів. “Топоровичі зізнаються, – записано в протоколі допиту, – що при розпитуванні про те, в якому становищі перебувають галицькі селяни, вони розповідали, що селяни в Галичині не працюють на панщині”

з часів Угорського заворушення (тобто революції 1848 р. – О. М.), мають землю і платять податок не поміщику, а в казну” [30].

Без сумніву, випадок з Топоровичами був не єдиний і він не міг не стурбувати російські власті, ящо врахувати, що ці розмови велися якраз напередодні скасування кріпосного права в Росії. Ще більш цікавого і повчального для себе знаходили західноукраїнські заробітчани, перебуваючи в Росії, зокрема в період масових селянських виступів після реформи 1861 р. та робітничих страйків. Тому недарма російський консул у Бродях в 1887 р., вимагав від тих, що виїжджали з Росії в Австрію, заповнювати анкету, чотирнадцять пунктів якої стосувалися найрізноманітніших сторін діяльності особи [31]. Такий чином, дозвіл на виїзд можна було одержати тільки тим, хто не викликав у поліції жодної підозри.

Однак урядові заходи не в силі були припинити відходництво. Так, староста Підволочиська неодноразово скаржився у президію Галицького намісництва, що на ярмарках весь час тільки й розмовляють про виїзд на заробітки в Росію. Наприклад, у листопаді 1886 р. з с. Гнилички приїхав у Підволочиськ селянин Іван Шпундер, який разом з приятелем Іваном Гусаком із с. Задністрянки детально обговорювали питання виїзду, це ще більше схвилювало жителів Підволочиська. Багато хто з них виявили бажання наслідувати приклад Шпундера і Гусака [32]. Виявлені нами документи свідчать, що Іван Гусак уже їздив у Росію, жив там деякий час у с. Поляна недалеко р. Збруч і навіть мав намір купити там трохи ґрунту. Це викликало стурбування властей Підволочиська, які добилися у намісництва заборони на виїзд Гусака в Росію, бо, на їх думку, Гусаку “легко буде спілкуватися з селянами близьких сіл Скалатського повіту і деморалізуюче впливати на них” [33].

Оскільки австрійський уряд чинив перешкоди відкритому відходництву, то воно набирало характеру втеч, що мали місце ще в першій половині XIX ст. [34]. У зв’язку з цим багато селян західноукраїнських земель жили в Росії “без письменного вида”. Це тривало до тих пір, поки російські власті не виселяли їх в Австро-Угорщину. Так, у 1871 р. з Правобережжя було вислано учасника польського повстання 1863 р. львівянина Івана Гасюка, у 1879 р. – шевця з Бережан Ан-

дрія Ярему, а також селян із Станіславського повіту М. Ваньчківського, М. Карася, А. Перину та багатьох інших, у 1898 р. – заробітчани М. Чижа та М. Сливу [35]. За далеко неповними даними, протягом травня-грудня 1886 р. у Східну Галичину з Російської держави вислано 125 осіб, а за весь 1887 р. і половину 1888 р. – 451 чол [36].

Слід сказати, що поширеними були втечі й українських та російських селян у Східну Галичину та Північну Буковину. Особливо багато таких випадків траплялося в 50-60-х роках XIX ст. Ці втечі являлися однією з форм антикріпосницької боротьби, про що переконливо свідчить листування Київського генерал-губернатора з директором поліції у Львові [37]. У 1850 р., наприклад, у Чортківському повіті затримано подолянина П. Миколаєвського, який втік від свого поміщика і мав намір поселитися у Східній Галичині. У 1852 р. у Золочівському повіті проживав уродженець м. Ямполья М. Прокопенко, а в 1873 р. у Сокальському повіті жили брати М. та Л. Зайчуки [38].

Поряд з відходництвом та еміграцією досить поширеним було дезертирство з австро-угорської та російської армій. Як правило, цим актом втікачі висловлювали свій протест проти порядків, що існували не тільки в армії, але й у державі. Багато з них уникало політичних переслідувань. У 1873 р., наприклад, в Росії затримано М. Ількова із Сучави, який втік з австрійського війська. Того ж року на Поділлі заарештовано жителя Східної Галичини (прізвище не вказано), який разом з двома товаришами дезертирував з армії [39]. У Бессарабії взято під арешт буковинця Ф. Цукалюка. Він заявив, що приїхав у Росію, “щоб поселитися тут назавжди” [40]. На початку 1902 р. затримано галичанина І. Кадучека з Боршівського повіту, який також просив російського підданства [41]. Циркуляри Міністерства Юстиції Угорщини жупанам Закарпаття дають підстави дотримуватися думки, що в Росію з армії тікали і закарпатські українці [42].

Російські ж солдати, дезертирувавши з армії, поселялися переважно у прикордонних з Росією повітах Східної Галичини та у Львові. У 1873 р. там жили – П. Крачко з Полтавщини, І. Вицкович та С. Йозепінський із Саратовської губернії [43]. У квітні 1874 р. недалеко Радзівіллова схоплено солдата Камчатського полку Хмелерова з Кременця.

Скориставшись близькістю кордону, Хмелєров хотів таємно проникнути в Галичину і влаштуватися на роботу [44].

Перебуваючи на становищі внутрішньої колонії імперії Габсбургів, західноукраїнські землі мали слабо розвинену промисловість. Відсталість економіки регіону гальмувала ріст рядів робітничого класу за рахунок сільського пролетаріату. Усе це посилювало відносне перенаселення, яке виливалось у масову еміграцію. Іван Франко, досліджуючи цю проблему, справедливо вказував, що «еміграція селян з Галичини – се не нова річ. Вона невідлучна товаришка зубожіння, пролетаризації галицького селянства, якій знесення панщини в 1848 р. широко відчинило ворота» [45].

Найбільше українців Східної Галичини емігрувало в Російську державу в неврощайний 1892-й рік. Уже 18 серпня того року через Підволочиськ на Схід виїхало 9 сімей – 34 особи. Це були, в основному, жителі села Великі Гнилиці. З цього приводу прикордонний комісар сповідав у президію Галицького намісництва наступне: «Всі вони (тобто емігруючі – О. М.) вказують як причину групового переходу в Росію брак засобів до життя, експлуатацію з боку заможних» [46]. Ніякі умовляння і погрози не могли зупинити селян. Коли ж траплялося, що селян силою повертали від австро-російського кордону, то вони, дочекавшись ночі, знову йшли в Росію. Так, 21 серпня 1892 р. 70 селян із села Задністровки і Мислова були повернені прикордонною стражею в Галичину. Але в ніч на 22 серпня за сигналом церковного дзвону всі вони попрямували до російського кордону і перейшли р. Збруч. Всього в районі Підволочиська в ту ніч в Росію емігрувало 1500 чол. [47], 24-25 серпня – 113 осіб, а 26 і 30 серпня – 120 сімей [48].

Еміграційний рух охопив весь Скалатський повіт. Староста з тривогою доповідав у президію Галицького намісництва про зростаючий рух переселенців, бо, наприклад, 28 серпня з гмін Іванівка, Качанівка та Оріховка виїхало 159 чол., а станом на 29 серпня – 570 осіб [51]. Причиною еміграції, як уже зазначалося, були злидні та політичне безправ'я трудящих. Згідно даних того ж старости, у повіті 6.864 чол. жили виключно заробітками, причому з них лише 3.196 чол. або менше половини мали свої оселі і трохи ґрунту, 2.512 чол. мали тільки

хати і 1.156 чол. – не мали ніякого нерухомого майна. До того ж, на утриманні цих 6864 чол. знаходилося 13.163 дітей, старих, хворих [50]. Не дивно, що з повіту станом на 24 серпня 1892 р. емігрувало в Росію 144 сім'ї [51].

Аналогічне становище склалося і в Гусятинському повіті. З 25 сімей, що виїхали із Гусятина і Вільхівців, тільки три сім'ї володіли разом 5,5 моргами землі, а решта були безземельними [52]. Багато селян Тернопільського повіту, продавши своє вбоге майно, також емігрували в Росію. Староста доповідав намісництву, що селяни надзвичайно дружні між собою, допомагають один одному при від'їзді. На ярмарках у Збаражі весь час говорять тільки про еміграцію. Із Тернопільського повіту (гміни Курники, Дубівці, Стехніківці) з 25 по 30 серпня виїхало 69 чол., зокрема Ф. Карп з сім'єю у складі 7 чол., А. Ковалькевич, М. Грабар, Я. Гриняк, О. Руднік та інші [55].

Із 62 сіл Збаражського повіту 50 були охоплені еміграційним рухом. Лише 26-28 серпня з повіту виїхало 373 чол., а на 25 жовтня 1892 р. – звідти емігрувало понад 2,5 тис. чол. [55]. Збаражський староста у доповідній записці на адресу Галицького намісництва від 4 листопада 1892 р. визнавав, що селяни, в переважній більшості, жили дуже бідно і ледь зводили кінці з кінцями. Він, зокрема, писав: «Халупник-заробітчанин немає хліба на цілий рік, живе головним чином картоплею, діти його рідко бачать молоко» [56]. Але як представник влади він вважав, що причина злиденного становища селян не соціально-економічні умови, в яких вони знаходяться, а те, що селянин по натурі своїй «лінивий, недбалий, темний».

Всього у 1892 році з Тернопільського, Збаражського, Боршівського, Гусятинського, Скалатського, Сокальського і Заліщицького повітів емігрувало в Росію 6.111 чол. [57]. На жаль, відсутні дані про кількість емігрантів з північної Буковини. Відомо лише, що найбільше селян виїхало з Кічманського повіту. Деякі матеріали свідчать, що в 1892 році у Новосетищі зібралася близько 2 тис. буковинців, які йшли в Молдавію [58].

Австрійський уряд розглядав еміграцію не як результат зубожіння і пролетаризації селянства, а як наслідок підбурювальних дій російських агентів [59]. Володимир Інатюк викрив ці брехливі твердження у статті «Пе-

сенные новообразования в украинско-русской словесности” він писав: “Ніякий, навіть найхитріший агент нічого не зробить там, де для еміграції немає сприятливого ґрунту” [60]. Замість того, щоб допомогти голодуючим матеріально, намісник Галичини граф Бадені, за словами Івана Франка, “признав відповідним запобігти тому браку хліба військовими кордонами та жандармськими патрулями” [61]. А митрополит Сембратович видав циркуляр духовенству, в якому пропонувалося пояснювати селянам, що виїзд у Росію і перехід у православ’я позбавить їх спасіння.

Репресивними заходами австрійському урядові вдалося дещо зменшити еміграцію на кінець 1892 року. Але раною весною 1893 р. серед населення Східної Галичини та Північної Буковини знову велися розмови про переселення на Схід. Певну роль зіграли листи тих, хто залишився в Росії. В них вони писали про те, що на новому місці жити краще. Такі листи перехоплювала поліція [62]. Нами виявлено чотири такі листи, писані до родичів та знайомих. Зміст їх свідчить про те, що багато галичан залишилися в Росії назавжди, знайшовши там свою нову батьківщину. Так, галичанин В. Ясинський сповіщав свого приятеля-односельчанина (прізвище не вказано) про своє життя-буття на Наддніпрянщині, що там “доста все танше” і можна придбати трохи ґрунту. З листа довідуємося, що в Кременецькому і Старокосятинівському повітах проживало

902 переселенці [63]. Багато з них перейшло в православ’я. Інший емігрант – Григорій Мартинюк в листі до брата Федора просив продати його хату і все нерухоме майно і вислати йому гроші, “бо він назад не верне” [64]. Селянин В. Бугай писав своєму сусіду І. Романюку в Галичину про життя своєї сім’ї, зауважуючи, що “зле зробили ті, хто вернувся в Галичину, бо не дочекались, що ся з нами стане” [65]. Приблизно такого ж змісту лист Андрія Паславського [66]. Автори листів не шкодують, що залишилися на Правобережній Україні. Без сумніву, зміст подібних листів ставав відомим жителям усього села і був предметом жвавого обговорення, пробуджував роздуми і викликав бажання слідувати за своїми односельчанами. Однак слід пам’ятати, що дані про еміграцію у 1892 році не типові ні для попередніх, ні для наступних років, бо ця еміграція ніколи не була такою масовою, як у вказаному році [67].

Як бачимо, відходництво та еміграція, а також візницький промисел давали змогу селянам та міщанам західноукраїнських земель спілкуватися з населенням Наддніпрянщини та Росії, ламали старі, віками сформовані звички селян, розширювали їх кругозір. Економічні зв’язки зіграли важливу роль у справі зближення всіх українських земель. Наближали час возз’єднання Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття з Наддніпрянською Україною.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Шлепаков А. М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX-початок XX ст.). - К., 1960.
2. Кравець М. М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. - Львів, 1964.
3. Гриценко І. А. Економічні зв’язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX-на початку XX ст. - Львів, 1980.
4. Щербатюк І. Про еміграцію українців Східної Галичини в Росію (1892)// УІЖ.- 1964.- № 6.
5. ЦДІА Росії в Санкт-Петербурзі. - Ф. 1263.- Оп. 69.- Спр. 411.- Арк. 163; Ф. 1281.- Оп. 7.- Спр. 72.- Арк. 8.
6. Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. - СПб., 1870.- С. 127.
7. ЦДІА Росії.- Ф. 1281.- Оп. 5.- Спр. 54.- Арк. 92; Спр. 71.- Арк. 80; Спр. 78.- Арк. 30; Спр. 86.- Арк. 77; Спр. 111.- Арк. 19; Спр. 140.- Арк. 29; Оп. 6.- Спр. 11.- Арк. 95; Спр. 19.- Арк. 95; Спр. 72.- Арк. 73; Оп. 7.- Спр. 7.- Арк. 94; Ф. 1263.- Оп. 1.- Спр. 3151.- Арк. 455; Спр. 3254.- Арк. 703; Спр. 3289.- Арк. 374; Спр. 3397.- Арк. 403; Спр. 3424.- Арк. 242.
8. ЦДІА України у Києві.- Ф. 442.- Оп. 823.- Спр. 109.- Арк. 1-3.
9. Янсон Ю. Из путевых заметок о севекловичном хозяйстве малороссийских и юго-западных губерний (1867-1868).- СПб., 1869.- С. 81.
10. Державний архів Хмельницької області (Далі – ДАХО).- Ф. 228.- Оп. 1.- Спр. 6610.- Арк. 2. Матеріали для дослідження Подольської губернії в статистическом и хозяйственном отношениях.- Кам.-Под., 1873.- С. 134.
11. ДАХО.- Ф. 378.- Оп. 1.- Спр. 14.- Арк. 14, 25-26, 109.
12. ЦДАЖР Росії.- Ф. 109.- Оп. 156.- Спр. 67.- Арк. 1; ЖОДА.- Ф. 119.- Оп. 2.- Спр. 11.- Арк. 11-14.
13. ЦДІА України у Києві.- Ф. 301.- Оп. 1.- Спр. 137.- Арк. 18-18а; Спр. 146.- Арк. 3; Ф. 442.- Оп. 848.- Спр. 79.- Арк. 81.
14. ЦДАЖР Росії.- Ф. 109.- Оп. 163.- Спр. 132.- Арк. 1, ДАХО.- Ф. 309.- Оп. 3.- Спр. 12.- Арк. 35, 44, 48, 49, 57, 61, 101; ДАЖО.- Ф. 67.- Оп. 2. додаткова.- Спр. 62.- Арк. 130, 135, 137, 145, 146, 193; Ф. 70.- Оп. 1.- Спр. 117.- Арк. 1.
15. ДАЗО.- Ф. 64.- Оп. 3.- Спр. 638.- Арк. 1-3.

16. Газ. "Червона Русь", 5. XII. 1889; газ. "Діло", 5. XII. 1889; газ. "Киевлянин", 9. VI. 1892.
17. ЦДА України у Львові.- Ф. 146.- Оп. 4.- Спр. 2955.- Арк. 65; Спр. 2960.- Арк. 104.
18. ДАХО.- Ф. 309.- Оп. 1.- Спр. 3137.- Арк. 226, 432; Спр. 6621.- Арк. 24-25, 61, 104, 206.
19. ЦДА України у Києві.- Ф. 442.- Оп. 810.- Спр. 129.- Арк. 1; Оп. 814.- Спр. 63.- Арк. 7.
20. ДАЗО.- Ф. 7.- Оп. 6.- Спр. 171.- Арк. 1; Ф. 90.- Оп. 1.- Спр. 455.- Арк. 1, 3.
21. ЦДА України у Києві.- Ф. 442.- Оп. 821.- Спр. 6.- Арк. 1.
22. Про видання такого характеру див.: Захарьина В. Ф. Голос революционной России: Литература революционного подполья 70-х годов XIX в.- М., 1971.
23. ЦДАЖР Росії.- Ф. 109.- Оп. 150.- Спр. 12.- Арк. 2.
24. Там же.- Арк. 3.
25. Там же.- Спр. 131.- Арк. 3.
26. Крестьянское движение в России в 1870-1880 гг.: Сборник документов/ Под. ред. П. А. Зайончковского.- М., 1968.- С. 223-225.
27. ЦДА України у Києві.- Ф. 301.- Оп. 1.- Спр. 233.- Арк. 3.
28. Там же.- Арк. 6.
29. Там же.- Ф. 442.- Оп. 810.- Спр. 40.- Арк. 2-3.
30. Там же.- Арк. 1.
31. ЦДА України у Львові.- Ф. 146.- Оп. 7.- Спр. 4353.- Арк. 106-108.
32. Там же.- Оп. 4.- Спр. 2952.- Арк. 2.
33. Там же.- Арк. 14.
34. Гуджій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту.- К., 1958.- С. 80.
35. ЦДАЖР Росії.- Ф. 109.- Оп. 1.- Спр. 164.- Арк. 16; Спр. 5.- Ч. I.- Арк. 9, 19, 26, 31, 42, 72; Ч. II.- Арк. 10; Оп. 211.- Спр. 100.- Арк. 1-2; ЦДА України у Києві.- Ф. 422.- Оп. 821.- Спр. 21.- Арк. 1-3, 7; Оп. 848.- Спр. 36.- Арк. 1; Спр. 79.- Арк. 4.
36. ЦДА України у Львові.- Ф. 146.- Оп. 7.- Спр. 4353.- Арк. 26-27.
37. Там же.- Арк. 78-79, 82-86; Спр. 3783.- Арк. 1-29; Спр. 3786.- Арк. 10-12; Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии 1812-1861: Документы и материалы.- Кишинев, 1869.- С. 455-456.
38. ДАХО.- Ф. 228.- Оп. 1.- Спр. 2205.- Арк. 1, 6-7; Спр. 2612.- Арк. 2-3; Спр. 5428.- Арк. 3.
39. ЦДА України у Львові.- Ф. 442.- Оп. 823.- Спр. 49.- Арк. 1; ДАХО.- Ф. 228.- Оп. 1.- Спр. 5406.- Арк. 16-17.
40. Державний архів Рівненської області.- Ф. 28.- Оп. 1.- Спр. 8.- Арк. 86.
41. ДАХО.- Ф. 309.- Оп. 3.- Спр. 26.- Арк. 2.
42. ДАЗО.- Ф. 7.- Оп. 6.- Спр. 175.- Арк. 1.
43. ЦДА України у Львові.- Ф. 146.- Оп. 4.- Спр. 1837.- Арк. 27, 38, 53.
44. ЦДАЖР Росії.- Ф. 109.- Оп. 159.- Спр. 84.- Арк. 12; Оп. 160.- Спр. 7.- Арк. 27.
45. І. Франко. Вибрані твори в двадцяти томах.- Т. 19.- К., 1956.- С. 312.
46. ЦДА України у Львові.- Ф. 146.- Оп. 4.- Спр. 2953.- Арк. 5.
47. Там же.- Арк. 11, 17-20.
48. Там же.- Спр. 2594.- Арк. 31; Спр. 2955.- Арк. 83.
49. Там же.- Спр. 2954.- Арк. 53, 96.
50. Там же.- Спр. 2960.- Арк. 53.
51. Там же.- Спр.- 2956.- Арк. 84.
52. Там же.- Арк. 171.
53. Там же.- Спр. 2957.- Арк. 18.
54. Там же.- Спр. 2955.- Арк. 4-5, 49.
55. Там же.- Спр. 2956.- Арк. 113-114.
56. Там же.- Спр. 2960.- Арк. 79.
57. Газ. "Діло". - 1893.- 8 (20) лютого.
58. ж. "Народ".- 1892.- № 19; Кравець М. М. Названа праця.- С. 120.
59. Будилович А. Червонорусская эмиграция// Славянское обозрение.-1891.- Т. III.- Кн. 9; С. 20-32; Газ. "Киевлянин".- 1892.- 17. X.; 1893.- 30. I.
60. ЗНТШ.- Т. 50.- Львів, 1907.- С. 18.
61. Фанко І. Твори. Т. 19.- С. 317.
62. Там же.- Арк. 54.
63. ЦДА України у Львові.- Ф. 146.- Оп. 4.- Спр. 2971.- Арк. 52, 53.
64. Там же.- Арк. 54.
65. Там же.- Арк. 56.
66. Там же.- Арк. 57.
67. Кравець М. М. Названа праця.- С. 120.